

UDK: 728.1:7.036: 005.934.4(497.6Sarajevo)
doi:10.5379/urbani-izziv-2024-35-02-03

Prejeto: 15. 7. 2024
Sprejeto: 11. 11. 2024

Aida IDRIZBEGOVIĆ ZGONIĆ
Nermina ZAGORA
Mladen BURAZOR
Senka IBRIŠIMBEGOVIĆ

Učenje iz preteklosti: proučitev modernistične kolektivne stanovanjske gradnje iz obdobja socializma za namene trajnostne mestne prenove v Sarajevu

V članku je obravnavan trajnostni pristop k mestni prenovi postsocialističnih stanovanjskih sosesk v Sarajevu. Avtorji so proučili območje s stanovanjskimi bloki, zgrajenimi med letoma 1959 in 1976 v občini Novo Sarajevo. V tem obdobju je to območje, na katerem se je mesto širilo od vzhoda proti zahodu, simboliziralo družbeni in gospodarski razvoj ter ponazarjalo ideal socialističnomodernističnega urbanizma in arhitekture. Po družbenem, gospodarskem in kulturnem prehodu, ki je v novem tisočletju sledil vojni v devetdesetih letih 20. stoletja, in novogradnjah se več kot sedemdeset let pozneje proučevano območje in mesto spopadata z več izzivi, od propadanja stavbnega fonda do družbenih predsodkov. Eden

ključnih izzivov je prilagajanje socialističnomodernistične stanovanjske arhitekture sodobnim zahtevam, povezanim s funkcionalnostjo in trajnostjo stavb. Avtorji v članku predlagajo uvedbo novega urbanega protokola kot sodelovalnega modela, ki združuje orodja in postopke trajnostne mestne prenove ter se hkrati osredotoča na ponovno ovrednotenje, energetske prenovo in reprogramiranje arhitekturne zapuščine socialističnega modernizma.

Ključne besede: novi urbani protokol, socialistični modernizem, kolektivna stanovanjska gradnja, trajnostnost, Sarajevo

1 Uvod

Urbanistični razvoj Sarajeva je razviden iz njegove linearne oblike, ki hkrati deluje kot jasna časovna premica, kar je verjetno edinstveno na svetu. Največje urbano naselje v dolini reke Miljacke se v širini 9,5 km razprostira od vzhoda proti zahodu, pri čemer si posamezni deli sledijo v kronološkem zaporedju. Najstarejši predel iz turškega obdobja je na vzhodu. Sledi mu predel, ki je bil pozidan v času Avstro-Ogrske in se delno prekriva z območji, pozidanimi med obema vojnoma, v obdobju Kraljevine Jugoslavije. Ta se nadaljujejo s soseskami, zgrajenimi v obdobju socialistične Jugoslavije, in se mešajo s sodobno gradnjo na zahodu (Aganović, 2009). Ikonična panorama starega mestnega jedra odraža pestro zgodovino mesta in njegovo edinstveno, heterogeno kulturno identiteto. Po drugi strani se najnovejše soseske, ki so bile zgrajene po rekonstrukciji po vojni v devetdesetih letih 20. stoletja ter so značilne zlasti za zahodni del mesta in njegove hribovite predele, ne skladajo z urbanistično zasnovo sosesk iz prejšnjih obdobj, kar povzroča vrzeli v mestnem tkivu. Zaradi prehoda države iz socializma v kapitalizem, ki sta ga po vojni v devetdesetih letih prejšnjega stoletja spremljala nenadna globalizacija in nekritično sprejetje liberalnega tržnega gospodarstva, je vidik koristi za javnost izgubil svojo vlogo v primerjavi z močjo zasebnih vlagateljev. Posledično najnovejša velika blokovska naselja, ki zgolj sledijo globalnim smernicam, pogosto nimajo nikakršne povezave z lokalnim okoljem ali potrebami prebivalcev, zato jim lahko rečemo tudi brezimna naselja (Čakarić in Idrizbegović Zgonić, 2020). Hkrati se je začela kot spontan odziv na družbenogospodarske potrebe, ki so posledica rasti prebivalstva, na pobočjih okoliških hribov čedalje bolj širiti črna stanovanjska gradnja (Islambegović, 2020).

Ob neskladjih v sodobni stanovanjski gradnji so v Sarajevu tudi modernistična blokovska naselja iz socialističnega obdobja ostala v nejasnem prehodnem stanju. Danes se ta naselja spopadajo s funkcionalnimi in trajnostnimi izzivi ter zaradi zanemarjanja, improviziranih predelav in predsodkov, povezanih s komunistično in socialistično ideologijo, propadajo. Avtorji se v članku tako osredotočajo na modernistično stanovanjsko arhitekturo v Sarajevu iz obdobja socializma in proučujejo tri glavne teme: njeno zapuščino, energijsko učinkovitost in prilagodljivost. Skoraj tri desetletja po vojni je primeren čas za nov pogled na trenutno stanje in razmislek o trajnostnih strategijah mestne prenovе. Navedeno je pomembno zlasti, ker socialističnomodernistične stanovanjske soseske v Sarajevu do zdaj še niso bile temeljito ali sistematično prenovljene. Posledica so neusklajeni, improvizirani in amaterski gradbeni posegi ter zasebno prilaščanje in drobljenje skupnih prostorov (Samić in Zagora, 2021).

Učenje v naslovu članka se nanaša na raziskovalni pristop, ki poudarja nujnost temeljite kritične analize ohranjene stanovanjske arhitekture iz obdobja socializma kot temeljnega pogoja za trajnostno mestno prenovu. Konkretno se učenje nanaša na priznavanje podedovanih urbanističnih in arhitekturnih vrednot, kritično analizo zastarelih doktrin in sprejemanje novih pogledov ter sodobno reinterpretacijo univerzalnih modernističnih vrednot. V okviru tega pristopa avtorji obravnavajo vprašanja, kot so vrzeli in anomalije v mestnem okolju ter prevlada zasebnega nad javnim, ki je vplivala na pravice in obveznosti, povezane s skupnim dobrim in zlasti javnimi prostori v postsocialistični družbi.

Avtorji so oblikovali naslednjo hipotezo: trajnostno prenovu sarajevskih stanovanjskih sosesk iz obdobja socializma je mogoče izvesti tako, da se najprej opredelijo ključni deležniki in njihove vloge, nato se prepoznajo vrednote arhitekturne zapuščine in se kritično prouči njihovo trenutno stanje s fizičnega, okoljskega in družbeno-kulturnega vidika, na podlagi česar se odkrijejo slabosti in opredelijo konkretne priložnosti za izboljšave. Avtorji so poleg tega predlagali strateški načrt dela, ki vključuje kritično presojo, reprogramiranje in prenovu socialističnomodernistične arhitekturne zapuščine ter sodelovanje deležnikov, od prebivalcev do oblasti, na podlagi česar se lahko premostijo vrzeli med javnim in zasebnim.

Članek temelji na multidisciplinarnem raziskovalnem projektu, ki se je osredotočal na urbanistično in arhitekturno prenovu občine Novo Sarajevo. V nadaljevanju so najprej opredeljeni ključni teoretični pojmi in predstavljene že opravljene raziskave s področja prenovе modernistične stanovanjske gradnje. V tretjem poglavju je opisana metodologija, ki so jo avtorji razvili za proučevanje reprezentativnega primera modernistične soseske iz obdobja socializma ter je vključevala kartiranje, oblikovanje podatkovne zbirke GIS in evidentiranje tipologije stavb. V četrtem poglavju se prepletata dva vidika: analiza modernistične arhitekture iz obdobja socializma in pregled trenutnega stanja s poudarkom na energijski učinkovitosti. V petem poglavju je predlagano in opisano sodelovalno strateško orodje, imenovano novi urbani protokol, članek pa se konča s sklepnimi ugotovitvami, ki so hkrati uporabne smernice za reševanje podobnih vprašanj in so usklajene s širšimi cilji trajnostnega razvoja.

2 Teoretično ozadje in ključni pojmi

Raziskava, predstavljena v tem članku, se je osredotočala na izzive trajnostne mestne prenovе na primeru modernistične arhitekture. Kot obsežna in celostna vizija in ukrep, ki omogočata reševanje težav v mestih in stremita k trajnemu izboljšanju gospodarskih, fizičnih, socialnih in okoljskih razmer na

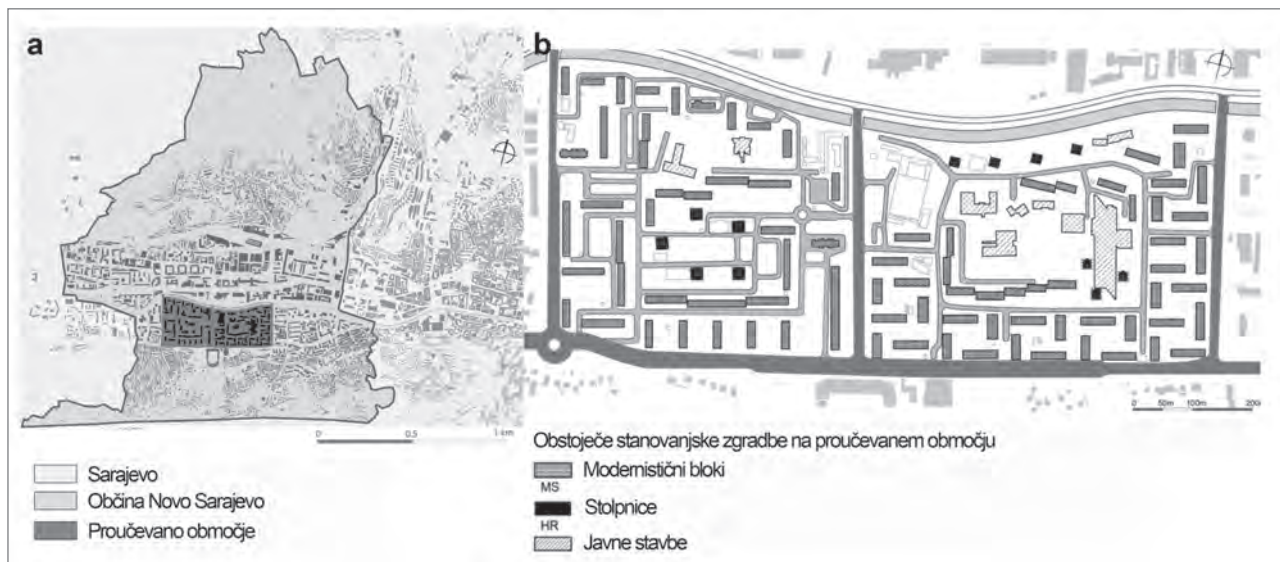
območju, ki je doživelo spremembe (Roberts in Sykes, 2000), je mestna prenova tesno povezana z Agendo ZN za trajnostni razvoj do leta 2030 (Združeni narodi, 2015) in načeli pobude Novi evropski Bauhaus (Evropska komisija, 2021). Konkretno so prakse mestne prenove povezane z 11. ciljem trajnostnega razvoja: trajnostna mesta in naselja. Avtorji so v okviru raziskave pregledali več študij primera, zlasti tiste, ki so se nanašale na prenovo modernističnih socialnih stanovanj v Franciji in Litvi ter na Danskem. Eden izmed največjih projektov preobrazbe socialnih stanovanj po svetu je bila prenova stanovanjske soseske Grand Parc v Bordeauxu, izvedena po načrtih arhitekturnega biroja Lacaton & Vassal, v kateri je bilo obnovljenih 530 stanovanj, zgrajenih v šestdesetih letih 20. stoletja. Čeprav so bile družbeno-kulturne okoliščine tega projekta drugačne od teh, obravnavanih v tem članku, so to dragocene izkušnje, vključno s pristopom k prenovi, ki temelji na standardih energijske učinkovitosti, ter prizidki in razširitvami, ki so izboljšali bivalne razmere in dostopnost za prebivalce (BAUA idr., 2022). Na Danskem je prenova modernističnih socialnih stanovanj, zgrajenih v sedemdesetih letih 20. stoletja, potekala v več valovih. Prva večja prenova je potekala v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, zadnji in najbolj obsežen val prenove pa je potekal med letoma 2008 in 2013, s poudarkom na izboljšanju energijske učinkovitosti, trajnostnosti in socialne kohezije. Zadnji val prenove je bil izveden v okviru programa nacionalnega gradbenega sklada, ki upravlja skupni kapital in državne subvencije za območja neprofitnih socialnih stanovanj ter uporablja raznovrstne strategije, kot so recikliranje stavb, sanacija ter energetska in socialna prenova (Peters, 2016). Primer dobre prakse na področju celostne mestne prenove v Litvi je preobrazba mestnih četrti Rumpiške in Kaunas v Klajpedi, ki sta se spopadali s težavami, kot so slab sloves modernističnih stanovanjskih blokov, neskladnost stavb s standardi energijske učinkovitosti in dostopnosti, nerabljeni javni prostori in odprte površine, močno obremenjene s prometom (Leitanaite, 2022). Projekt, financiran s sredstvi EU, je vključeval preobrazbo javnih prostorov ter obnovo in razširitev stavb na podlagi sodelovalnega procesa.

Raziskava, predstavljena v tem članku, se osredotoča na arhitekturne in družbeno-kulturne vidike zapuščine socialističnega modernizma. Razstava o arhitekturi v Jugoslaviji med letoma 1948 in 1980, ki jo je leta 2018 priredil Muzej moderne umetnosti v New Yorku (MoMA), in spremljajoča publikacija sta znova vzbudili zanimanje za edinstveno zapuščino modernizma v nekdanji Jugoslaviji, ki je v literaturi pogosto označen kot tretja pot. Jugoslavija je bila v arhitekturnem in ideološkem pogledu nekje vmes med vzhodnim socialističnim in zahodnim kapitalističnim modelom, kar se danes še vedno močno pozna v urbani podobi Sarajeva (Stierli, 2018). Poseben urbani razvoj Sarajeva je povezan tudi s posledicami vojne v devetdesetih letih 20. stoletja in načrtnim uničevanjem mesta. S tega

vidika se Sarajevo razlikuje od drugih mest v regiji in drugod po Evropi, zato je pri njegovi trajnostni prenovi potreben drugačen pristop. Za stanovanjske soseske po Evropi so značilni ponavljajoči se urbanistični in arhitekturni vzorci, kljub temu so med njimi subtilne razlike, ki pojasnjujejo, zakaj nekatere soseske propadajo, druge pa še naprej ostajajo privlačne in prijetne za bivanje (Monclus, 2018). Pri gradnji teh sosesk je imela pomembno vlogo standardizacija stanovanjskih enot, katere namen je bil povečati funkcionalni prostor in v okviru katere so se sistematično uporabljale in povečevale nekatere tipologije stavb (Kolešnik, 2012). V Sarajevu je vse navedeno močno vplivalo na obliko modernističnih stanovanjskih sosesk, ki pa so zdaj na kritični točki ter je zanje nujen celovit in sistematični model prenove. Ta mora temeljiti na arhitekturnih in družbenogospodarskih raziskavah ter upoštevati prihodnje potrebe po posodobitvah in trajnostni prenovi. Tovrstni posegi morajo vključevati več kot samo estetske izboljšave, temeljiti morajo na celostnem pristopu k nadgradnji stavb in hkrati upoštevati načela okoljske trajnosti (Peters, 2016). Kot navedejo Caramellino idr. (2023), se po vsej Evropi v podobnih stanovanjskih soseskah močno spreminjajo vzorci lastništva, načini bivanja in strategije urbane prenove. Ključni teoretični pristop je predstavil Moudon (1997) v interdisciplinarnem okviru urbane morfologije, pri čemer je poudaril, da je treba pri razumevanju stanovanjskih sosesk upoštevati tri osnovne sestavine: obliko, merilo in čas.

3 Gradivo in metode

Raziskava je bila del projekta z naslovom NOVO! Novo Sarajevo, ki se je med letoma 2022 in 2024 izvajal na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Sarajevu in v katerem je bil poudarek na kritičnem proučevanju trajnostnih vprašanj ter socialnih in kulturnih izzivov v socialističnih mestnih soseskah (Zagora idr., 2024). V naslovu projekta je posredno nakazana potreba po preobrazbi stanovanjskih sosesk v občini Novo Sarajevo, znanih po socialističnomodernistični urbanistični zasnovi in arhitekturi (slika 1a). V občini s površino 9,19 km² živi 64.814 ljudi (statistika.ba, 2024). Po podatkih zadnjega popisa prebivalstva iz leta 2013 je Novo Sarajevo najgostejše poseljena sarajevska občina, s 7.524,5 prebivalca na kvadratni kilometer. Območje, izbrano za raziskavo (slika 1b), je veliko 44 ha in je del 127,16 ha velikega območja, ki je bilo vključeno v omenjeni interdisciplinarni raziskovalni projekt. Na njem prevladujejo stanovanjske soseske, manjši del pa obsega mešano in javno prostorsko rabo. Območje se je intenzivno urbaniziralo v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja (Društvo arhitekata Sarajeva, 1965). Sestavljata ga dva mestna kareja, ki ju na severu zamejuje reka Miljacka, na jugu pa ulica, ki poteka od zahoda proti vzhodu. Kareja sta med seboj ločena z manjšo ulico, ki poteka od severa proti jugu (slika 1b).

Slika 1: a) občina Novo Sarajevo; b) proučevano območje z označeno tipologijo stanovanjskih stavb: modernističnih blokov in stolpnice (ilustracija: avtorji)

V prvem mestnem kareju, ki je del soseske Grbavica, so stanovanjske zgradbe razporejene po celotnem območju, med njimi so zelene površine, parkirišča pa so urejena na ulici. Stavbe so med seboj povezane z notranjim cestnim obročem, ki obkroža trgovine, osnovno šolo in kulturni dom na sredini. Glavna značilnost sosednjega kareja na zahodu, ki je del soseske Hrasno (slika 1b), je trg na sredini, obdan s petnadstropnimi (modernističnimi) stanovanjskimi bloki in štirimi dvajsetnadstropnimi stanovanjskimi stolpnici. V nasprotju s stavbami v soseski Grbavica so pritličja stanovanjskih zgradb v Hrasnem namenjena javni rabi (Aganović, 1977).

Avtorji so v raziskavi uporabili metodologijo, ki so jo v okviru projekta NOVO! Novo Sarajevo poimenovali novi urbani protokol. Vključevala je nabor orodij za urbano preobrazbo, temeljila pa je na štirih ključnih korakih: kartiranju in izdelavi podatkovne zbirke GIS, sooblikovanju kot inovativnem sodelovalnem pristopu, ki je v procesu ustvarjanja prostora (ang. *placemaking*) povezal vse glavne deležnike, digitalizaciji analitičnih podatkov in uporabi inovativnih vizualizacijskih orodij pri preizkušanju sodelovalnih scenarijev urbane preobrazbe. Podatkovna zbirka GIS je bila v okviru omenjenega projekta izdelana za večje območje, ki je pokrivalo 127 ha. Avtorji so v raziskavi proučili okoljske podatke, objekte in vedenje uporabnikov. Po urbanistični analizi in izvedbi delavnic s prebivalci so se osredotočili na stanovanjsko zapuščino socialističnega modernizma kot dragoceno, a podcenjeno urbanistično vrednoto. Nato so proučili značilne stanovanjske zgradbe na proučevanem območju. Na podlagi zbranih podatkov (preglednica 1) ter urbanističnih in arhitekturnih meril so jih razdelili na dva tipa in evidentirali posege na fasadah (večino katerih so improvizirano izvedli sami lastniki). Pridobljene podatke o značilnih

stavbah so analizirali z vidika varstva arhitekturne zapuščine in trajnostnosti (energijske učinkovitosti). Hkrati so opravili intervjuje in ankete s stanovalci, podjetji, ki vzdržujejo stavbe na proučevanem območju, in strokovnjaki, na podlagi česar so oblikovali predloge za posege, predstavljene v poglavju 5.

4 Analiza tipologije stanovanjskih zgradb socialističnega modernizma

4.1 Analiza zapuščine

Metodologija analize je temeljila na Madridsko-newdelhijskem dokumentu iz leta 2017, ki se je osredotočal na ohranjanje kulturne dediščine 20. stoletja (ICOMOS General Assembly, 2017). Dokument opredeljuje merila za presojo vrednosti arhitekturne dediščine 20. stoletja, ki skupaj zagotavljajo celovit metodološki okvir. Metodologija, uporabljena v člankih v reviji *Docomomo International*, velja za ključni pristop k vrednotenju moderne arhitekture ter zagotavlja jasne definicije in merila za presojo. Članki vključujejo pregled identitete in zgodovine objekta, temu pa sledi opisni del s tipološko klasifikacijo. Vrednotenje temelji na petih ključnih merilih: tehnični, družbeni, kulturni/estetski in zgodovinski vrednosti ter skupni oceni. Članki se končajo z opisom dokumentarne vrednosti objekta (Docomomo International, 2024). Tovrstnih objektov ne smemo obravnavati kot posamezne spomenike, temveč kot dragoceno zapuščino urbanistične in arhitekturne krajine, ki je globoko vpeta v identiteto mesta.

Velike politične in družbenogospodarske spremembe, ki so znamenovale polpreteklo zgodovino Sarajeva in Bosne in Her-

Preglednica 1: Podatki, zbrani za dva tipa stanovanjskih stavb na proučevanem območju: modernistične bloke in stolpnice

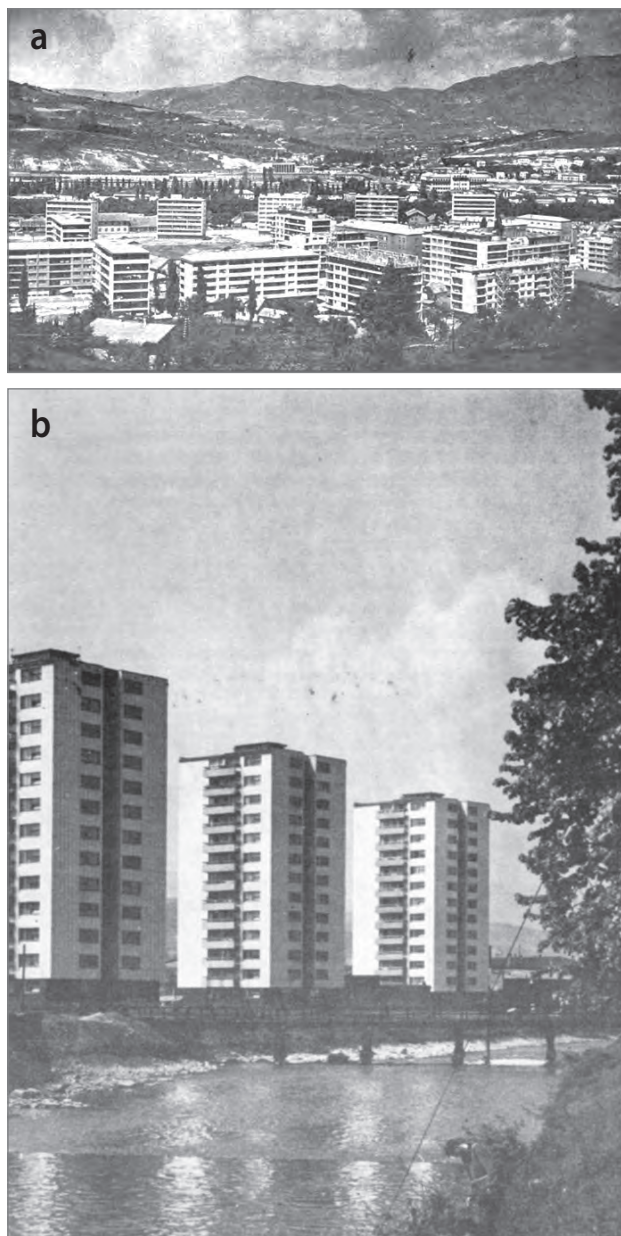
	Tip 1	Tip 2
Lokacija	Aleja Lipa, Kemala Kapetanovića	Hasana Brkića, Grbavica
Arhitekt	—	Ivan Štraus
Arhitekturni tip	Modernistični blok	Stolpnica
Urbanistični tip	Podolgovate stavbe v gruči	Stolpnice v gruči
Št. nadstropij	5	21
Zgrajeno	1959–1962	1976
Prenovljeno	Po letu 1998	1999
Pomen	Lokalni pomen, urbanistična zasnova, različni družbeni sloji	Arhitekturna in estetska vrednost, lokalni pomen, izstopajoča navpična prvina v mestni krajini
Oblika	Podolgovate pravokotne stavbe s pritličji, namenjeni mi javni rabi. Fasado delijo trakasti nizi oken z vmesnimi balkonskimi odprtini.	Armiranobetonska skeletna konstrukcija z betonskimi temelji in stenami iz betonskih zidakov. Stavbe imajo ravno, pohodno streho in rumeno fasado.
Avtentičnost in ohranjenost	Stavbe so bile močno poškodovane med vojno v 90. letih 20. stoletja. Obnova je vključevala minimalna in hitra popravila, pri čemer so fasade prebarvali z različnimi barvami.	Prvotni konstrukcijski elementi, kot so temelji, zidovi, strešne konstrukcije in strešna kritina, so delno ohranjeni. Nekateri deli (npr. fasada v pritličju) so bili spremenjeni, zgornja, pretežno stanovanjska nadstropja pa so pretežno ohranila prvotno podobo.
Pozitivni vidiki	Veliko svetlobe in zelenih površin, faktor zazidanosti v skladu z oblikovalskimi standardi	Dobra izoliranost večine stanovanj, dober dostop do infrastrukture, bližina zelenih površin, dostop za invalide, prostorno dvigalo
Negativni vidiki	Pomanjkanje izstopajočih objektov za lažjo orientacijo v prostoru, mešana prometna ureditev blizu šol in vrtcev, slaba dostopnost, ni dvigal, majhni balkoni, pomanjkanje parkirišč	Nefunkcionalna razporeditev hodnikov in dostop do stavb

Vir: avtorji

cegovine na splošno, so povzročile kulturno praznino, ki so ji sledili tranzicija, okrevanje in učenje iz preteklosti. V razpravah o socialističnem modernizmu na področju kolektivne stanovanjske gradnje je opazna dihotomija med svetovnim razvojem modernistične arhitekture in njenim lokalnim razvojem, ki izhaja iz sinteze globalnih socialističnih idealov ter edinstvene tradicije in arhitekturne kontinuitete v regiji. Urbanistični in arhitekturni koncepti v Bosni in Hercegovini so se razvili iz teh mednarodnih in univerzalnih idej socializma in modernizma, ki so hkrati vključevale revolucionarno sodobno paradigmo in lokalni razvoj iz tradicionalnih oblik (Kulić idr., 2012). Navedena smer socialističnega modernizma je imela izrazite lokalne značilnosti, hkrati pa je zajemala načela družbenega napredka in inovativnega razmišljanja. Presegala je strukturno obliko in poudarjala praktično uporabo teoretičnih načel za modernizacijo in narodno obnovo. Čeprav je bil socialistični modernizem omejen s tehničnimi ovirami in človeško naravo, je dal prednost kakovosti življenja in skupnosti.

Pri vrednotenju urbanističnega in arhitekturnega vidika socialističnomodernistične stanovanjske gradnje v Sarajevu je bolj primerno uporabljati izraz zapuščina kot dediščina. To potrjuje tudi analiza prvin, kot so gradbeni materiali ter funkcionalna vrednost urbanističnih in arhitekturnih zasnov. Pomembni so tudi nesnovni vidiki, kot sta socialna kohezija kot značilna

prvina socialistične gradnje in visoka kakovost bivalnih prostorov kljub uporabi za današnje razmere skromnih materialov. Avtorji so stanovanjski soseski na izbranem območju Sarajeva ovrednotili na podlagi več kategorij (preglednica 2), ki vključujejo tako mednarodna kot regionalna merila (Komisija ..., 2024). Kategorija »osnovne značilnosti/tipologija« poudarja pomen prepoznavanja dragocenosti arhitekture 20. stoletja ter vključuje dejavnike, kot so avtentičnost, reprezentativnost, celovitost, vpetost v lokalno okolje in fizično stanje. Kategorija »funkcija in pomen« vključuje vidike, kot so zgodovinska, umetniška, tehniška in estetska vrednost ter prostorska ureditev. Kategorija »dokumentarni in družbeni pomen« se osredotoča na dokumentarni, znanstveni in družbeni pomen stavb, kategorija »posebna merila« pa na njihovo gospodarsko in podobno vrednost. Proučevana arhitektura se ne sklada s sodobnimi težnjami po prostorskem in družbenem ločevanju, saj poudarja trajen dialog med tradicionalnimi in sodobnimi vrednotami. Izraža celosten pristop, pri čemer oblika in funkcija nista ločeni entiteti. Posledica socialističnega modernizma, ki je poudarjal pomen znanstveno podprtega načrtovanja, socialne enakosti in kulturne relevantnosti, je današnje živo in živahno mestno tkivo, ki dokazuje, da lahko arhitektura oblikuje skupnosti ter odraža njihove razvijajoče se želje in vrednote (UN-Habitat, 2024).

Slika 2: Arhivski fotografiji proučevanega območja iz petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja: a) modernistični stanovanjski bloki in b) stolpnice (vir: Društvo arhitekata Sarajeva, 1963)

S proučevanjem stavbne tipologije lahko bolje razumemo razlike in podobnosti med stanovanjskimi zgradbami na nekem območju. Raziskava je pokazala, da je v proučevanih mestnih karejih prevladovala stanovanjska raba z značilnima tipoma stavb (slika 2). Najpogostejši tip so bili podolgovati stanovanjski bloki v več različicah, drugi tip pa so bile stolpnice, med katerimi so bile izrazitejšje razlike kot pri prvem tipu. V socialističnomodernistični arhitekturi so imele stolpnice monumentalni učinek in so preoblikovale silhueto mesta. To niso bili osamljeni objekti, ampak so bili del enotne arhitekturne kompozicije. Stolpnice so bile postavljene diagonalno, pri čemer so ponavljajoče se oblike poudarjale ritmično estetiko in

hkrati dajale občutek urejenega zaporedja, lahko pa so bile zgrajene tudi v skupinah po tri ali pet stolpnic, ki so izrazito izstopale v mestni krajini.

Čeprav je bila modernistična gradnja standardizirana in so bila stanovanja majhna, so arhitekti tistega časa zasnovali nekatere izmed najuporabnejših in najučinkovitejših stanovanjskih tlorisov v Sarajevu. Enotni arhitekturni slog ni bil njihova izbira, ampak bolj odraz družbenih vrednot enakosti in kolektivne identitete ter zelo skromnih finančnih sredstev. Čeprav so bile fasade skromne in so se ponavljale, so jih odlikovali ustrezni proporci in harmonija, doseženi brez nepotrebnih vizualnih potez (Piekarski idr., 2021).

Modernizem je preobrazil mestno krajino, saj se je v prid zelenim odprtim prostorom odmikal od tradicionalne ulične zasnove in dajal prednost boljšim bivalnim razmeram za stanovalce. Tovrstna preobrazba je razvidna tudi na proučevanem območju Sarajeva, katerega urbanistična kompozicija vključuje posamezne stanovanjske bloke in stolpnice sredi večjih zelenih površin. Socialističnomodernistične stanovanjske soseske z zelenimi odprtimi prostori so edinstvena mešanica zgodovinskih vidikov ter socialističnih arhitekturnih in urbanističnih prvin. Spodbujale so povezanost skupnosti, kar se je skladalo s socialistično ideologijo, ki je poudarjala kolektivno bivanje in družbeno interakcijo. Skupni prostori v teh soseskah so spodbujali stike med ljudmi (Andrusz idr., 1996). Navedeni tip gradnje, ki se je razvil iz tradicionalnih stanovanjskih sosesk, je vključeval odprte prostore ter zagotavljal dobro prevetrenost in boljše povezave z zelenimi površinami.

Modernistični blok in stolpnica sama zase nimata posebne arhitekturne vrednosti. Le kot sestavni del mestne krajine ali v skupini, ki tvori stanovanjsko sosesko, ju je mogoče opredeliti kot mestno tkivo visoke ambientalne vrednosti. Ker zato pri določanju spomeniške vrednosti stavb ne moremo uporabiti klasičnega pristopa, moramo stavbe analizirati širše (Cantacuzino, 2003).

Analiza sarajevskih modernističnih stanovanjskih blokov in stolpnic (preglednica 2) je razkrila kompleksno prepletanje arhitekturnih inovacij, urbanističnega načrtovanja in prizadevanj za vključevanje stanovalcev iz vseh družbenih slojev, hkrati so razvidni tudi izzivi, povezani z ohranjanjem arhitekture in individualnimi gradbenimi posegi. Trenutno arhitekturno in zgodovinsko vrednost proučevanega stanovanjskega območja najbolj ogrožajo individualne in nesistemske prakse. Individualno prilščanje skupnih prostorov, kot so balkoni in hodniki, in neregulirani posegi, ki so posledica pobud od zgoraj navzdol in dejanj posameznikov, so privedli do neskladnih in pogosto neestetskih sprememb. Propadanje zunanosti stavb in spremembe skupnih prostorov krnijo prvotni arhitekturni namen

Preglednica 2: Merila za vrednotenje prevladujočih tipov stavb na proučevanem območju

	Modernistični stanovanjski bloki	Stolpnice
Osnovne značilnosti/tipologija	Avtentični izraz časa, v katerem so bili zgrajeni, reprezentativni primer zadevne urbanistične in arhitekturne tipologije, ambientalna vrednost, ohranjajo urbanistično in delno tudi arhitekturno celovitost.	Avtentični izraz časa, v katerem so bile zgrajene, reprezentativni primer zadevne stavbne tipologije, vizualno izstopajo v mestni krajini, manjša ambientalna vrednost.
Funkcija in pomen	Estetska vrednost (kompozicija) in funkcionalna celovitost, ki izhajata iz modernističnih oblikovalskih načel in skromnosti materialov, stavbe (pozi-dan prostor) se izmenjujejo z odprtim prostorom, odraz značilnega načina življenja v nekem obdobju, materiali nizke kakovosti.	Kakovostna konstrukcija, funkcionalna kako-vost, energijska učinkovitost, odraz značilnega načina življenja v nekem obdobju, inovativna zasnova, stavbni ovoj je zgrajen iz materialov nizke kakovosti.
Dokumentarni in družbeni pomen	Odras značilnega načina življenja v nekem obdobju, velik družbeni pomen, vključenost vseh družbenih slojev, izvirna projektna dokumentacija večinoma ni na voljo.	Odras značilnega načina življenja v nekem obdobju, velik družbeni pomen, vključenost vseh družbenih slojev, razpoložljiva projektna dokumentacija, znani arhitekti.
Posebna merila	Visoka ekonomska vrednost, ki jo potrjujejo visoke cene in lokacija nepremičnin, adaptacije in drugi posegi lahko še povečajo njihovo arhitekturno vrednost.	Zgrajene so po načrtih uveljavljenih arhitektov Hamdije Salihovića in Ivana Štrausa.

Vir: avtorji

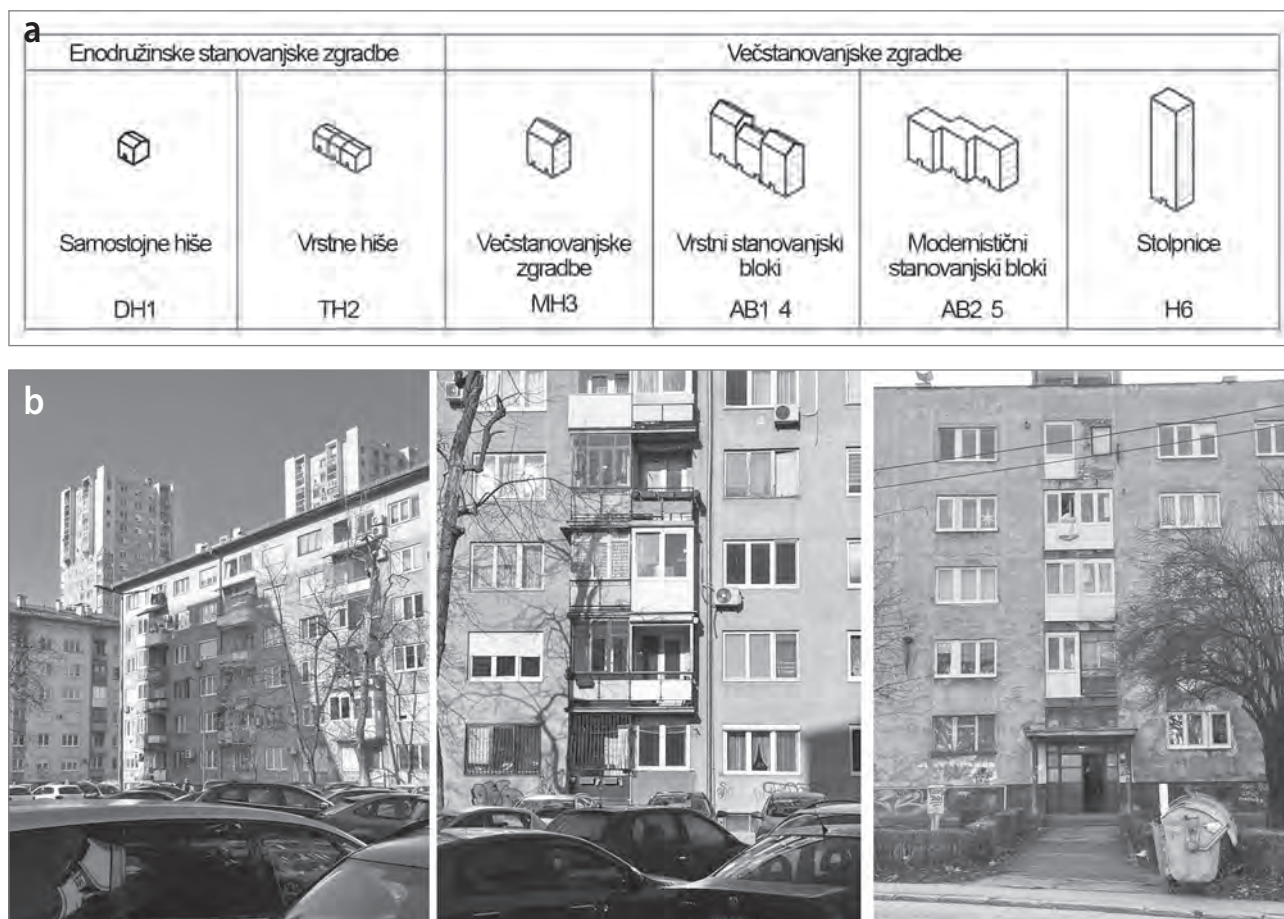
in dediščinsko vrednost stavb. Te niso spomeniško zavarovane, a bi jih morali skrbno prenoviti in izboljšati, da bi ohranili njihov pomen in arhitekturno zapuščino socialnega modernizma. Posegi so lahko manjši ali obsežnejši, vsi pa morajo temeljiti na podrobnih predhodnih raziskavah in dobrem poznavanju načel in postopkov, ki so bili uporabljeni pri gradnji teh stavb. Hkrati morajo biti postopni, funkcionalni, trajnostno naravnani in usklajeni ter izražati socialno občutljivost (BAUA idr., 2022).

4.2 Analiza energijske učinkovitosti

Poraba energije in energijska učinkovitost sta pomembna vidika tako novih kot starih stanovanjskih stavb. Na podlagi direktiv Evropskega parlamenta 2002/91/ES in 2006/32/ES se je leta 2009 začel izvajati evropski raziskovalni projekt Typology Approach for Building Stock Energy Assessment (TABULA), sofinanciran v okviru evropskega programa Intelligent Energy Europe. Glavni cilj projekta je bil oblikovati usklajen model evropske stanovanjske tipologije in opredeliti edinstvene kazalnike energijskih značilnosti stavb z upoštevanjem energijsko učinkovitih ukrepov. V okviru projekta je nastala zbirka primerljivih podatkov, ki omogočajo presojo dejanske porabe energije nacionalnih stavbnih fondov in možnosti za varčevanje z energijo v Evropski uniji (Institut Wohnen und Umwelt GmbH,

2012). Tudi v Bosni in Hercegovini, ki ni država članica EU, je bilo zelo pomembno ugotoviti, katere so možnosti za varčevanje z energijo v stanovanjskih stavbah, in stanje primerjati z drugimi državami. Na podlagi metodologije, uporabljene v omenjenem projektu, je leta 2016 v srbohrvaščini in angleščini izšla knjiga Tipologija stambenih zgradb Bosne i Hercegovine/Typology of Residential Buildings in Bosnia and Herzegovina, ki vsebuje pregled nad tipi in značilnostmi stavb ter obdobji stanovanjske gradnje v Bosni in Hercegovini (Arnautović-Aksić idr., 2016). V njej so tudi uporabni podatki o kolektivni stanovanjski gradnji iz obdobja socialističnega modernizma (slika 3).

Modernistični stanovanjski bloki zajemajo samo 16,04 % skupnega stanovanjskega fonda Bosne in Hercegovine, pri čemer za ogrevanje porabijo 6,50 % skupne energije, potrebne za ogrevanje vseh stanovanjskih objektov v državi (Arnautović-Aksić idr., 2016). To pa še ne pomeni, da so ukrepi za učinkovitejšo rabo energije potrata sredstev. Čeprav so zaradi različnega lastništva in pravnih postopkov morda težko izvedljivi, neposredno vplivajo na kakovost življenja v mestu (Sendi idr., 2023). Ovoje modernističnih stanovanjskih blokov je treba energijsko prenoviti, saj ob njihovi gradnji še ni bilo predpisov in standardov, ki bi urejali izolacijo stavb (Salihović idr., 2016).

Slika 3: a) tipologija stanovanjskih stavb v Bosni in Hercegovini (prirejeno po: Arnaudović-Aksić idr., 2016); b) trenutno stanje zgradb na proučevanem območju (foto: avtorji)

Terenska raziskava stolpnic na proučevanem območju, ki je vključevala tudi ankete in intervjuje z lastniki stanovanj, je pokazala obseg individualnih sprememb na objektih in energijsko neustreznost preteklih posegov. Ukrepi energijske prenove stavb se osredotočajo na zunanje zidove, okna in vrata (tj. toplotni ovoj stavbe). Čeprav so bila okna v proučevanih stolpnicah zamenjana, stekla niso zagotavljala zadostne toplotne izolacije ($U = 3,14 \text{ W}/(\text{m}^2 \cdot \text{K})$), zato so jih lastniki kmalu spet sami zamenjali z okni z dvojno ali celo trojno zasteklitvijo in roletami. Odziv stanovalcev štirih stolpnic v soseski Grbavica dobro kaže, katera vprašanja na področju energijske prenove stavbnega fonda bi bilo treba začeti nemudoma reševati. Samo 57,69 % lastnikov je v teh stanovanjih tudi živelo, preostala stanovanja pa so se oddajala v podnajem ali so bila prazna (Kreševljaković in Burazor, 2023). Stolpnice so bile po vojni, v kateri so bile močno poškodovane, v celoti prenovljene, pri čemer je bila obnovljena tudi prvotna fasada. Terenski ogled in meritve so pokazali velik delež zunanjih posegov na stolpnicah. Od skupno 192 stanovanj jih je imelo 40,63 % zastekljene balkone, 18,27 % jih je imelo rolete na oknih, 43,27 % jih je imelo klimatske naprave, 12,02 % jih je imelo okna drugač-

ne barve od prvotne in 11,06 % jih je imelo spremenjeno obliko oken (Kreševljaković in Burazor, 2023). Poleg tega je bila v 28,85 % stanovanj spremenjena ureditev notranjih prostorov. Navedeni podatki kažejo, da povojna prenova, pri kateri so stavbo povrnili v prvotno stanje, ni ustrezala potrebam stanovalcev, ki so nato našteje spremembe izvedli sami, brez gradbenih dovoljenj. Individualni posegi so zato neizogibno vplivali na zunanjo podobo in privlačnost celotne stavbe in soseske. Stanje bi lahko danes izboljšali samo s celovitim pristopom k notranji in zunanji prenovi teh stavb.

5 Javno-zasebni ukrepi: novi urbani protokol

Prenova stanovanj v Sarajevu, ki so v zadnjih 30 letih prešla v zasebno last, po navadi poteka brez strokovnega ali upravnega nadzora. V mestu močno prevladujejo socialističnomodernistična stanovanja, v katerih živijo predstavniki najrazličnejših družbenih slojev, od gospodinjstev z nizkimi dohodki do tistih s srednje visokimi dohodki in bogatih družin. Pri trajnostni prenovi Novega Sarajeva v okviru projekta NOVO! Novo

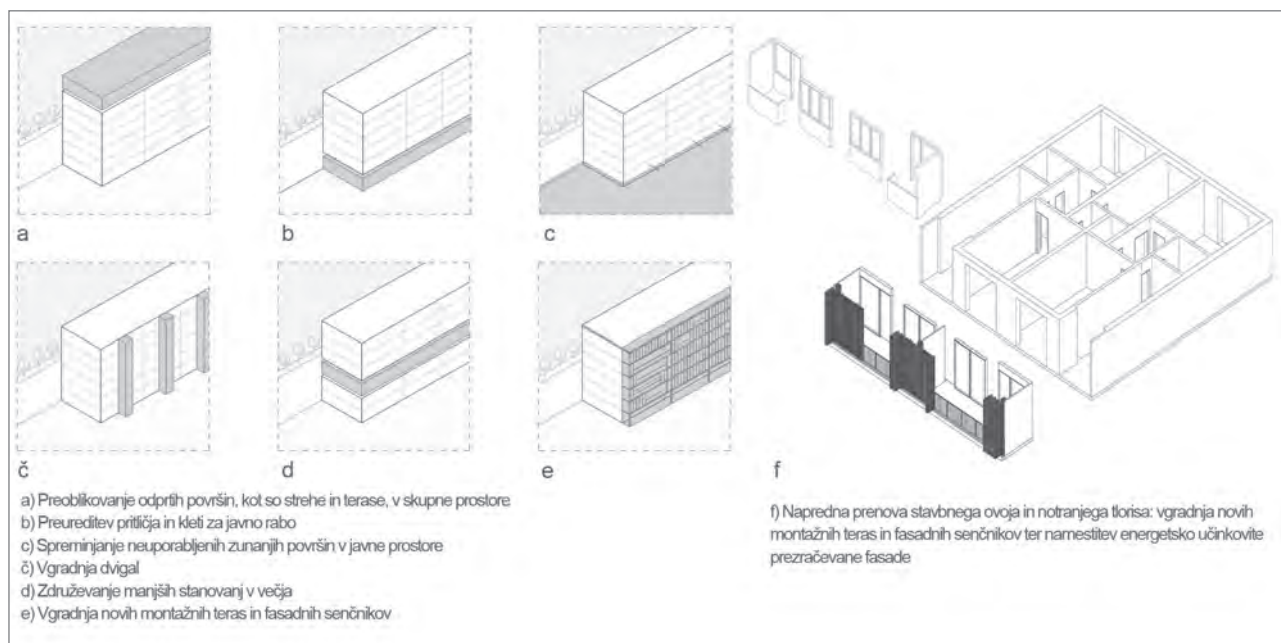
Preglednica 3: Dvostopenjska strategija prenove socialističnomodernističnih stanovanjskih sosesk na urbanistični in arhitekturni ravni ter ravni notranjosti zgradbe

Raven	Problematika	1. stopnja: osnovna prenova	2. stopnja: napredna prenova
Urbanistična: javni prostori	Vzdrževanje	Nove prakse recikliranja	Preureditev odlaganja odpadkov
	Parkirišča, fizične ovire	Izboljšave (dostop z invalidskim vozičkom)	Dostop samo z vozili stanovalcev, nove površine za pešce
	Požarne evakuacijske poti	Prilagoditev novim standardom požarne varnosti	Dodajanje požarnih izhodov na streho
	Slaba ulična razsvetljava in pomanjkanje ulične opreme	Vključitev energijsko varčne razsvetljave in ulične opreme	Ustvarjanje javnih prostorov, ki spodbujajo dobro počutje ljudi
	Nedeljavi javni in skupni prostori	Reaktivacija javnih prostorov	Spreminjanje praznih, neuporabljenih območij v javne prostore
Arhitekturna: stavbni ovoj (fasada in streha)	Nizka energijska učinkovitost	Osnovna energetska prenova: zamenjava oken, popravilo strehe	Obsežnejša energetska prenova: ureditev prezračevanih fasad
	Monotone fasade	Osnovna prenova fasade, skupaj z ukrepi za povečanje energijske učinkovitosti stavb	Obsežnejše preoblikovanje fasade, skupaj s prenovo stavb za energijsko učinkovitost
	Sporna estetika	Enotna zunanja obloga	Novi dodatki na celotnem stavbnem ovoju za boljšo funkcionalnost
	Majhni nefunkcionalni balkoni in lože	Enotna zasteklitev lož	Vgradnja montažnih teras in fasadnih senčnikov
	Slaba orientacija v prostoru in pomanjkanje mestne identitete	Izboljšanje dostopnih poti in vhodov v zgradbe	Ustvarjanje oblikovalskih poudarkov in uvedba novih prehodov v zgradbah, kjer je to potrebno
	Nedostopne/privatizirane/razpadajoče strehe	Preoblikovanje odprtih površin, kot so strehe in terase, v skupne prostore	Celovita prenova strehe
Notranjost zgradbe: tloris	Nedeljavi pritličja	Preoblikovanje pritličij za javno rabo	Dodajanje novih delov v pritličju za oblikovanje povezave z zunanjim prostorom
	Celovitost konstrukcije	Pregled konstrukcijske stabilnosti	Utrditev temeljev in drugih konstrukcijskih elementov
	Privatizacija skupnih prostorov	Ureditev skupnih shramb	Razširitev kleti za ureditev garaž
	Slaba dostopnost	Ureditev klančin	Vgradnja dvigal
	Skupni prostori	Ureditev skupnega prostora za sestanke in delavnice	Spreminjanje privatiziranih skupnih prostorov nazaj v prvotno, skupno rabo
	Premajhna stanovanja	Združevanje manjših stanovanj v večja	Izgradnja prizidka za povečanje funkcionalnega prostora v stanovanjih

Vir: avtorji

Sarajevo je bilo treba nujno uporabiti celosten pristop, ki se sklada s svetovnimi in regionalnimi trajnostnimi okviri. Po proučitvi arhitekturne zapuščine socialističnega modernizma in energijske učinkovitosti zadevnih stavb je bil oblikovan sodelovalni model trajnostne mestne prenove. Na podlagi primerov iz Danske in Francije ter zavedajoč se pomanjkanja tovrstnih strategij in smernic za prenovo v Sarajevu, so avtorji predlagali strateško orodje s protokoli za prenovo, ki sledijo vrednotam strategij in smernic za prenovo mest ter hkrati odražajo mednarodna in regionalna trajnostna in estetska

načela. To se nanaša na ustvarjanje vključujočih, odpornih in privlačnih (mestnih) prostorov, ki zadovoljujejo raznovrstne potrebe skupnosti ter hkrati upoštevajo cilje okoljske trajnosti in digitalne preobrazbe. Pomembno je, da se v načrtovanje in oblikovanje skupne infrastrukture vključijo tudi stališča prebivalcev, na podlagi česar se lahko ustvarijo prijetni in varni (zunanji) prostori. Zakon o vzdrževanju skupnih delov zgradb in upravljanju zgradb (sh. *Zakon o održavanju zajedničkih dijelova zgrade i upravljanju zgradom*, Službene novine Kantona Sarajevo, št. 3/2012) ureja prenovo zgradb na podlagi smernic,

Slika 4: Možni posegi na urbanistični in arhitekturni ravni ter ravni notranjosti zgradbe (ilustracija: avtorji)

v katero je vključenih več deležnikov: zasebni lastniki, upravni ki večstanovanjskih stavb, lokalna skupnost, občina in podjetja za vzdrževanje stavb, katerih registrirana dejavnost obsega tudi gradbene posege v skupnih prostorih. Predlagani novi urbani protokol združuje pobude od zgoraj navzdol in od spodaj navzgor za prenovalo socialističnomodernističnih večstanovanjskih zgradb, pri čemer upošteva razpoložljiva sredstva za potrebne spremembe in ohranjanje izvorno naravo objekta.

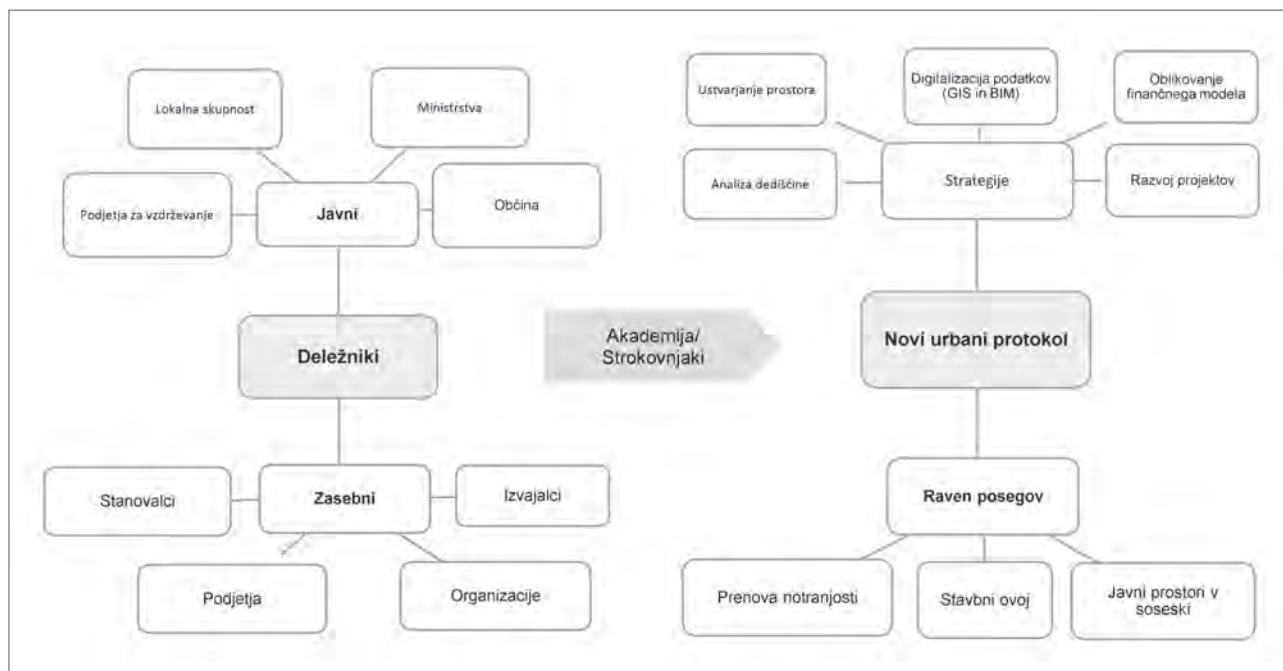
Prenova lahko poteka na treh ravneh: na urbanistični ravni, ki vključuje širšo sosesko in javne prostore, na arhitekturni ravni, ki vključuje stavbni ovoj (tj. fasado in streho), in na ravni notranjosti zgradbe, ki se osredotoča na izboljšanje funkcionalnosti in dostopnosti skupnih prostorov in posameznih stanovanj. Za ustrezno ohranjanje dediščine na teh območjih je treba sprejeti posebno lokalno strategijo in smernice. Priporočljiv je celostni pristop, ki upošteva celotno območje, zgradbo ali odprt prostor in se ne osredotoča samo na izpolnjevanje energijsko učinkovitih zahtev. Treba je izdelati katalog certificiranih načrtov in podjetij za izvedbo posameznih posegov, postopek pa mora biti poenostavljen in ne sme biti prepuščen improviziranim spremembam (Glendinning, 2008). Celoten postopek, od začetne zamisli do končne izvedbe, mora slediti strukturiranemu protokolu. Pobudo za prenovalo lahko na primer dajo visokošolske ustanove, kot se je to zgodilo pri projektu NOVO! Novo Sarajevo, pri katerem so študenti arhitekture pod strokovnim vodstvom svojih profesorjev oblikovali konkretne predloge za posege. Ti zagotavljajo koristi stanovalcem, upravnikom in občinam, saj ponujajo inovativne rešitve za izboljšanje kakovosti in trajnosti ter ohranjanje arhitekture zadevnih zgradb.

Posegi, namenjeni izboljšavam, se lahko razdelijo v dve stopnji: osnovno prenovalo (1. stopnja) in napredno prenovalo (2. stopnja). Posegi na prvi stopnji so po navadi manjši in se osredotočajo na posebne, omejene izboljšave. Posegi na 2. stopnji pa so bolj ambiciozni in vključujejo večje spremembe, tudi obsežnejše konstrukcijske spremembe in izboljšave (preglednica 3, slika 4).

Na prvi stopnji (osnovna prenova) lahko člani lokalne skupnosti na podlagi svojih potreb predlagajo ustrezne posege. Izkušena ekipa strokovnjakov nato posamezni predlog izpili in razvije v izvedljiv projekt, pri čemer poskrbi za vse vidike, od izdelave oblikovalskih rešitev do pridobitve potrebnih dovoljenj in finančnih naložb. Sredstva za te posege si razdelijo stanovalci in podjetja, odgovorna za vzdrževanje. V nujnih primerih lahko predvidene stroške krije občina, in sicer do polovice. Na drugi stopnji (napredna prenova) je poudarek na stavbnem ovoju in/ali javnih prostorih ter sodelovanju med stanovalci in občino. Občina lahko zagotovi potrebna dovoljenja za te projekte in jih finančno podpre. Pri obsežnejših projektih lahko tudi vlada zagotovi možnosti za sofinanciranje, pridobijo pa se lahko tudi sredstva iz mednarodnih pobud, kot sta Agenda ZN za trajnostni razvoj do leta 2030 in Novi Bauhaus, ki so namenjena ustvarjanju pomembnih sprememb v skupnostih.

6 Razprava

Cilj novega urbanega protokola je povezati javne in zasebne deležnike pri oblikovanju in izvajanju strategij urbane prenovala stanovanjskih sosesk, z najrazličnejšimi obsegi in scenariji

Slika 5: Novi urbani protokol za prenovo socialističnomodernističnih stanovanjskih sosesk (ilustracija: avtorji)

posegov. V primeru Novega Sarajeva so deležniki vključevali visokošolske učitelje, strokovnjake, lokalno skupnost, občino, kanton Sarajevo ter federacijo Bosne in Hercegovine. Vključene so bile tudi ustanove, ki skrbijo za subvencije in programe za črpanje evropskih sredstev. V prvi, bistveni fazi protokola so se na pobudo občine ter organov, pristojnih za prostorske in finančne zadeve, zbrali podatki o proučevanem območju, ti podatki so se nato digitalizirali (podatkovna zbirka GIS in modeli BIM). Pri tem so sodelovali strokovnjaki in raziskovalci s področij arhitekture, urbanizma in družboslovja. Po digitalizaciji zbranih podatkov so se na podlagi vnaprej določenih meril proučili arhitekturna dediščina in trajnostni vidiki izbranih mestnih karejev. Hkrati so bili pripadniki lokalne skupnosti in stanovanci povabljeni, da se udeležijo delavnic in drugih dogodkov, ki so jih organizirali raziskovalci. Na podlagi kolektivnih potreb, ki jih udeleženci razkrijejo na tovrstnih dogodkih, lahko strokovnjaki pri razvoju projektov oblikujejo ustrezne scenarije posegov na različnih ravneh. Širok spekter deležnikov, vključenih v projekt v Novem Sarajevu, odraža večplastnost posegov ter najrazličnejše interese in vire, na katerih temeljijo. Smernice in strategija, predlagane v obliki novega urbanega protokola, lahko prispevajo k boljši izvedbi posegov in boljšemu vzdrževanju objektov v prihodnje. Metodološki okvir posegov predlagajo strokovnjaki in raziskovalci, posege pa morajo na podlagi pristopa od zgoraj navzdol izvesti lokalne skupnosti ob sodelovanju vseh drugih deležnikov. Z navedeno metodo lahko predlagani posegi prispevajo k trajnostni prenovi socialističnomodernističnih zgradb v Sarajevu (slika 5).

Poleg tega je treba mestno prenovo, ki je tema stalnih razprav in političnih razmislekov, kritično proučiti z vidika njenega prepletanja z gentrifikacijo in socialno izključenostjo. Proces mestne preнове, ki je pogosto povezan s političnimi in ideološkimi vizijami, je namreč pogosto zavrt v pripovedi o vključevanju, skupnosti in sodelovanju (Newth, 2019). V resnici pa lahko ti izrazi zakrivajo globlje težave, povezane z gentrifikacijo, in odpirajo vprašanja o pravi naravi in posledicah mestne preнове (Libby Porter, 2013). Razprave se osredotočajo na to, ali je mestna prenova predvsem sredstvo za gentrifikacijo. Pri iskanju odgovora na to vprašanje je treba raziskati razlike med tržnimi in vladnimi pristopi k prenovi (Libby Porter, 2013). Ključno je, da se poleg pozitivnih posledic mestne preнове prepoznajo in obravnavajo tudi izzivi, s katerimi se spopadajo marginalizirane skupine ali tisti, na katere prenova negativno vpliva. Treba je uravnoteženo upoštevati koristi preнове ter potrebe in skrb vseh članov lokalne skupnosti, kar zagotavlja pravičen in vključujoč razvoj. Posebna pozornost do podrobnosti, zlasti pri evidentiranju značilnosti stanovanjskih zgradb in njihovem razvrščanju v tipe, ne sme biti samo črka na papirju, ampak praktični pristop k določanju vzorcev, potreb in možnih posegov. Poleg tega proučevanje dinamičnega prepletanja tradicionalnih oblik in modernističnih načel razkriva nujnost združevanja zgodovinskih spoznanj s sodobnimi zahtevami, kar omogoča bolj prilagodljive arhitekturne prakse. Avtorji se zavedajo, da je zaradi zapletenih upravnih postopkov teoretične koncepte in načrte težko izvesti v praksi. Predstavljeni pristop k mestni prenovi je ključen za preseganje teoretičnih razprav in premik k praktični uporabi, saj zagotavlja, da predlagani posegi in smernice niso samo vizionarski,

ampak tudi izvedljivi in prilagojeni veljavnim predpisom in postopkom. Namen podrobne analize in predlaganih rešitev je torej premostiti vrzel med inovativnim arhitekturnim razmišljanjem in pragmatičnimi izvedbenimi vidiki ter s tem omogočiti bolj usklajeno in učinkovito pot k prenovi in premišljenemu razvoju mestnih prostorov.

7 Sklep

Proučevanje socialističnomodernistične kolektivne stanovanjske gradnje v Sarajevu kot modela za trajnostno mestno prenovu zagotavlja strateški okvir, ki združuje ključne koncepte učenja iz preteklih arhitekturnih in urbanističnih modelov. Arhitekturna zapuščina socializma z urbanističnimi zasnovami, oblikovanimi kot neprekinjene zelene površine v polodprtih naseljih, je prispevala k dolgoročni okoljski trajnosti teh območij. Na tej zapuščini temelji tudi predlagani novi urbani protokol, ki se osredotoča na celovito ponovno ovrednotenje, energetska prenova in reprogramiranje arhitekturnih in urbanističnih objektov. Pri tem pristopu zgradbe segajo v okoliške javne prostore, ki jih uporabljajo skupnosti, ki so jim namenjeni. Omenjeni protokol ponuja uravnoteženo strategijo za prenovu teh območij, hkrati pa jih prilagaja sodobnim potrebam in spoštuje njihov širši kontekst.

Raziskava je pokazala, da je kolektivna modernistična stanovanjska gradnja z značilnimi stavbnimi tipi primerna za vključujoče in trajnostne strategije prenove. Te se skladajo s pobudami, kot sta Agenda ZN za trajnostni razvoj do leta 2030 in Novi Bauhas, zlasti z vidika zagotavljanja energijske učinkovitosti. Kljub številnim pravnim in lastniškim izzivom lahko izvajanje ukrepov za povečanje energijske učinkovitosti skupaj s premišljeno prenovno pomembno izboljša kakovost življenja stanovalcev, saj izboljša bivalno udobje, zmanjša emisije in podpira dolgoročne trajnostne cilje. Predlagane strategije poudarjajo trajnostnost in estetiko ter pomen sodelovanja javnosti, strokovnjakov, podjetij in ustanov.

Sarajevske občine nimajo na voljo smernic za prenovu, zato so nujno potrebne strategije mestne prenove, ki vključujejo mnenja stanovalcev, dajejo prednost okoljski trajnosti in uvajajo sistemske izboljšave. Raziskava socialističnomodernističnih stanovanjskih območij na urbanistični in arhitekturni ravni ter ravni notranjosti zgradb je razkrila potrebo po posegih, ki vključujejo tako osnovno kot napredno prenovu. Ti posegi, ne glede na to, ali jih predlagajo strokovnjaki ali stanovalci, morajo temeljiti na strukturiranem okviru, ki vključuje zelo raznovrstne deležnike. Sodelovalni model, imenovan novi urbani protokol, zagotavlja, da posegi zadovoljujejo raznovrstne potrebe skupnosti in hkrati omogočajo trajnostno bivanje v mestih.

Poudarek pri novem urbanem protokolu je na učenju iz arhitekturne zapuščine socialističnega modernizma, prepoznavanju njene vrednosti in vključevanju njenih načel v sodobno prakso preoblikovanja in ustvarjanja novih stanovanjskih zgradb ali sosesk. Enako pomembno je opuščanje zastarelih dogem, ki niso v skladu s trenutnimi ali prihodnjimi potrebami, kar omogoča spremembo miselnosti ter posledično tudi ustrezne prilagoditve in spremembe. V Sarajevu je učenje iz preteklosti še posebej pomembno zaradi zapletenega družbeno-gospodarskega prehoda in posledic vojne. Pri tem je treba zavzeti objektivno stališče do trenutnega stanja, se izogibati tako nekritični nostalgiji kot zanemarjanju preteklosti ter modrosti iz preteklosti uskladiti s sodobnimi zahtevami po funkcionalnosti in trajnosti.

.....
Aida Idrizbegović Zgonić, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Sarajevu, Sarajevo, Bosna in Hercegovina
E-naslov: aida.iz@af.unsa.ba

Nermina Zagora, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Sarajevu, Sarajevo, Bosna in Hercegovina
E-naslov: nermina.zagora@af.unsa.ba

Mladen Burazor, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Sarajevu, Sarajevo, Bosna in Hercegovina
E-naslov: mladen.burazor@af.unsa.ba

Senka Ibrišimbegović, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Sarajevu, Sarajevo, Bosna in Hercegovina
E-naslov: senka.ibrisimbegovic@af.unsa.ba

Zahvala

Raziskava, opisana v članku, je potekala v okviru projekta NOVO! Novo Sarajevo: Novi urbani protokol, ki ga je financiralo Ministrstvo za znanost, visoko šolstvo in mlade v kantonu Sarajevo.

Viri in literatura

Aganović, M. (1977): *Urbana struktura stambenih naselja*. Sarajevo, Zavod za ekonomsko planiranje.

Aganović, M. (2009): *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*. Sarajevo, Svjetlost.

Andrusz, G., Harloe, M., in Szelelenyi, I. (1996): *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post socialist societies*. Hoboken, NJ, Wiley-Blackwell. doi:10.1002/9780470712733

Arnautović-Aksić, D., Burazor, M., Delalić, N., Gajić, D., Gvero, P., Kadrić, D., idr. (2016): *Tipologija stambenih zgrada Bosne i Hercegovine / Typology of residential buildings in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo, Univerza v Sarajevu, Fakulteta za arhitekturo.

BAUA, International Union of Architects (UIA), Architects Council of Europe (ACE) in Madrid Forum 2022 (2022): *Holistic renovation of modernism housing*. Dostopno na: <https://issuu.com/mariusdirgela/docs/holistic/112> (sneto 6. 6. 2024).

- Čakarić, J., in Idrizbegović Zgonić, A. (2020): Nameless settlements of Sarajevo. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 960, 032020. doi:10.1088/1757-899X/960/3/032020
- Cantacuzino, S. (2003): Community building and representation. V: Van den Oers, S. H. (ur.): *Source identification and documentation of modern heritage*, 51–63. Pariz, UNESCO World Heritage Centre.
- Caramellino, G., Tsiambaos K., in Vaz Milheiro, A. (2023): Middle class housing as a cross-cultural and multi-disciplinary project: Rethinking critical, interpretative and methodological frameworks. *Docomomo Journal*, 68, 4–6. doi:10.52200/docomomo.68.in
- Društvo arhitekata Sarajeva (1965): Generalni urbanistički plan. *ARH*, 2–3.
- Docomomo International (2024): *About*. Dostopno na: <https://docomomo.com/> (sneto 25. 12. 2023).
- Evropska komisija (2021): *New European Bauhaus*. Dostopno na: https://new-european-bauhaus.europa.eu/about/about-initiative_en (sneto 25. 12. 2023).
- Glendinning, M. (2008): Ennobling the ordinary: Postwar mass housing and the challenge of change. *Docomomo Journal*, 39, 4–10.
- ICOMOS General Assembly (2017): *Approaches to the conservation of twentieth - century architectural heritage. Madrid - New Delhi document 2017*. Dostopno na: https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2682/1/MNDD_ENGLISH.pdf (sneto 6. 6. 2024).
- Institut Wohnen und Umwelt (2012): *IEE Project TABULA*. Dostopno na: <https://episcopo.eu/iee-project/tabula/> (sneto 28. 12. 2023).
- Islambegović, V. (2020): *Beyond context: Three architectural case studies from Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo, Univerza v Sarajevu, Fakulteta za arhitekturo.
- Kolešnik, L. (2012): *Socijalizam i modernost*. Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (2024): *Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*. Dostopno na: https://kons.gov.ba/data/Novi%20dokumenti/Publikacije/smjernice_bos_Gz.pdf (sneto 6. 6. 2024).
- Kreševljaković, L., in Burazor, M. (2023): Persistence of socialist apartment buildings: Functionalist design approach over time and usage. V: Arslanagić-Kalajdžić, M., Ademović, N., in Tufek-Memišević, T. (ur.): *Interdisciplinary advances in sustainable development II. BHAAAS 2023 (= Lecture notes in networks and systems 804)*, 255–272. Cham, Springer. doi:10.1007/978-3-031-46692-2_16
- Kulić, V., Mrduljaš, M., in Thaler, W. (2012): *Modernism in-between: The mediatory architectures of socialist Yugoslavia*. Berlin, Jovis Verlag.
- Libby Porter, K. S. (2013): *Whose urban regeneration? An international comparison of urban strategies*. New York, Routledge.
- Monclus, J. (2018): Modernist mass housing in Europe: Comparative perspectives in western and eastern cities (1950s–1970s). V: Díez Medina, C., in Monclús, J. (ur.): *Urban visions: From planning culture to landscape urbanism*, 67–78. Cham, Springer. doi:10.1007/978-3-319-59047-9_7
- Moudon, A. (1997): Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1(1), 3–10. doi:10.51347/jum.v1i1.4047
- Newth, F. W. (2019): *The game of urban regeneration*. Bielefeld, Transcript Verlag.
- Peters, T. (2016): *Regenerating modern housing in Denmark: Considering sustainability and energy retrofitting in the lifecycle of social housing estates*. Prispevek je bil predstavljen na konferenci z naslovom Docomomo 14th International Conference: Adaptive Reuse. Dostopno na: <http://www.researchgate.net/publication/307907094> (sneto 24. 12. 2023).
- Piekarski, M., Bajda, L., in Gotowska, E. (2021): Transformation of socialist realistic residential architecture into a contemporary sustainable housing habitat – General approach and the case study. *Sustainability*, 13(23), 13486. doi:10.1002/9780470712733.index
- Roberts, P. (2000): The evolution, definition and purpose of urban regeneration. V: Roberts, P., Sykes, H., in Granger, R. *Urban regeneration: A handbook*, 9–43. Los Angeles, Sage. doi:10.4135/9781473921788.n2
- Salihović, E., Burazor, M., in Zagora, N. (2016): Analiza primjene principa toplotne zaštite stambenih objekata u Bosni i Hercegovini od početka XX stoljeća do danas – Primjer dominantne stambene tipologije na nivou BiH: individualni stambeni objekti /slobodnostojeće kuće/. *M-Kvadrat, Stručni časopis za građevinarstvo i arhitekturu*, 97, 56–61.
- Samić, D., in Zagora, N. (2021): Pravica do javnih mestnih prostorov v Sarajevu: prostori, ki pripadajo vsem, nekaterim, komur koli ali nikomur? *Urbani izziv*, 32(2), 43–55. doi:10.5379/urbani-izziv-2021-32-02-04
- Sendi, R., Šeme, A., in Kerbler, B. (2023): Housing satisfaction: A comparison between post-Second World War large housing estates and post-socialist multifamily residential neighbourhoods in Slovenia. *Sustainability*, 15(18), 13390. doi:10.3390/su151813390
- Statistika.ba (2024): *Spletna stran Statističnega urada Bosne in Hercegovine*. Dostopno na: <http://www.statistika.ba/> (sneto 24. 12. 2023).
- Sterli, M. (2018): *Toward a concrete utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. New York, MoMA.
- UN-Habitat (2024): *Inclusive communities, thriving cities*. Dostopno na: <https://unhabitat.org/programme/inclusive-vibrant-neighbourhoods-and-communities> (sneto 6. 6. 2024).
- Zagora, N., Pavlović, A., Pozder, N., Idrizbegović-Zgonić, A., Tatlić, I., Islambegović, V., idr. (2024): *NEW! Novo Sarajevo: New urban protocol*. Sarajevo, Univerza v Sarajevu, Fakulteta za arhitekturo. Dostopno na: https://af.unsa.ba/publikacije/NOVO_Novo_Sarajevo_Novi_urbani_protokol.pdf (sneto 24. 12. 2023).
- Zakon o održavanju zajedničkih dijelova zgrade i upravljanju zgradom*. Službene novine Kantona Sarajevo, št. 3/2012. Sarajevo. Dostopno na: <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-odrzavanju-zajednickih-dijelova-zgrade-i-upravljanju-zgradom.html> (sneto 24. 12. 2023).
- Združeni narodi (2015): *UN sustainable development goals*. Dostopno na: <https://sdgs.un.org/goals/goal11> (sneto 24. 12. 2023).